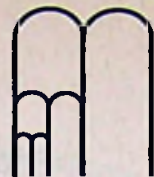

PRO MINORITATE

97/Ősz-Tél · VI. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM

Nemrég alkalmunk nyílt egy, az MSZP egyes körét tanácsaival segítő szakértővel beszélgetni, aki úgy vélte, hogy a magyar tárgyalófelélece nem köthetle magát a kisebbségi magyar szervezetek álláspontjához, hiszen azok „örökös jellemzője”, hogy bármilyen elért eredmény után követelés-szintjük ugrásszerűen megnő. Azaz a területi autonómia ideális esetben történő megvalósulása után vélhetőleg az elszakadás követelése lesz sonon, ami egyben területi konfliktusba keverné Magyarországot az utóállamokkal. Szerinte Magyarország nem engedheti meg, hogy károggye magát ilyen fajta veszélyeknek. Ezzel az állásfoglalással az illető nem tett egyebet, mint a magyarországi állammenzeti logikát tetítette ki az utóállamok, és ebből a pozícióból tanúsított megértést a (román, szlovák) állammenzeti politika iránt a magyar kultúrmenzeti logika ellenében. Természetesen megkérdőjelezhető, hogy e gondolatmenet mennyire kötődik és mennyire általános egy-egy magyarországi párt / hatalmi csoportosulás. Visszon hasonló „szövegek” hallatán érthetővé válik, hogy a magyar tárgyalófeléle kiindulópontja, követelés-szintje, zsarolási potenciálja és alkulmenzete ambivalens volt és marad. Ugyanakkor véleményünk szerint nemzetközi példák sokaságával könnyen igazolható, hogy az irredentizmus még épp a széles körű területi autonómia megadásával lehet a leghatékonyabbban enyhíteni, lásd Dél-Tirol, Baszkföld, Katalónia esetét. De analógiaként felhozhatnánk a széles körű nemzetiségi és területi önkormányzati jogokat élvező délvüdeki magyar kisebbség 70-es évek utójén érzékelhető „felpuhulását”, a terjedő jogoslatvizmust, valamint a 90-es évek kisebbségi jogokat és a területi önkormányzatiságot korlátozó intézkedéseinek hatására ugyan-ezen nemzeti közösség szellemi-lelki „bekeményedését”.

Ferencz I. Szabolcs

Alapszerződések és kételyek

Túlzás lenne ugyan elvárni minden Tirana-ügyben kutakodó tudósítótól, hogy kimerítő tudással bírjon az albániai kommunista időszakról, sajnos a válságot tudósító majd minden újságíróra jellemző sajnálatos tudatlanság azonban könnyű prédává tette őket a helyi „entellektüelek” számára, akik átlátták, hogyan manipulálhatják őket saját céljaik érdekében. Vegyük például Fatos Lubonját, akinek Berishát elítélő határozott kommentárjai a nyugati tudósítások állandó részévé váltak, és akinek trockista magyarázata a közelmúlt eseményeiről „Pyramids of Slime” címmel a Transitions júniusi számában olvasható (a lapot a Soros-alapította Open Media Research Institute adja ki Prágában). Nyugati beszélgetőpartnerei szempontjából Lubonja tekintélye – kiváló angol nyelvtudásán és hanyag eleganciáján túl – azon alapszik, hogy 17 évet töltött kommunista börtönökben. Amit ezek a riporterek elmulasztanak megemlíteni, az a családjára mért büntetés oka: nevezetesen apja hosszú évekig tartó prominens pozíciója a kommunista hierarchiában mint az Albán Rádió és Televízió vezérigazgatója. Ellentétben azokkal, akiket a kommunizmussal szembeni ellenállásért börtönöztek be vagy gyilkoltak meg, a Lubonja-család (mint még sokan mások) Hodzsa időszakos, párton belüli purgálásai egyikének esett áldozatul. Megdöbbentő, hogy ma Közép- és Kelet-Európában mennyi ily módon kipurgált kommunista fia – gondoljunk pl. Jan Kavanra a Cseh Köztársaságban vagy Rajk Lászlóra Magyarországon – áll a liberális értelmiség élére, bármi ellen is kelljen tiltakozni, ami csak távolról is nemzeti vagy hagyományörző. Ha egy kicsit mélyebbre ásunk, gyakran fedezhetjük föl, hogy ezek a fiúk így

próbálják kompenzálni apák régi rendszerrel szemben elkövetett hibáit, mégpedig olyan doktriner és extrém vonalra képviselve, hogy az embernek Robespierre jut eszébe. A kötelező negyven percnyi political correctness után Lubonja azt mondta nekem egy közelmúltbeli beszélgetés alkalmával, hogy Hodzsa támogatóit szimpatikusabbnak találja, mint a Berisha-pártiakat, mert az előbbiek „idealisták” voltak.

Jonathan Sumley

Kis háború Albániában

Bulgáriában a legnagyobb felháborodást kiváltó akció a török kisebbség – számuk kb. 900 ezerre tehető, az ország lakosságának egytizedére – ellen folytatott erőszakos asszimilációs kampány volt, amely bár nem volt előzmény nélküli, de nagyságrendjében addig nem volt elhuz foglaltó. Nem tudjuk pontosan, hogy hány embert érintett, amnyi tény, hogy 250 letartóztatott neve került az Amnesty listájába. Az 1984 decemberétől 1985 márciusáig tartó kampány keretében arra kényszerítették a török nemzetiségűeket, hogy neveiket bolgár névre változtassák, és ezt adják írásba. Az okmány aláírásait visszautasítókat házáll lerombolták, és legalább 100 embert meggyilkoltak – állítólag néhányukat még ott a helyszínen kivégeztek. A kampány további állomásaként korlátozták a nyelvhasználatot. Üldözték a vallásukkal összefüggő szokásokat követőket is: csupán azért börtönöztek be embereket, mert a gyerekeik körül volt metélve. A kampány során letartóztatott törökök többségét Belene dunai szigetén tartották fogva.

Dobó Gabriella

Az emberi jogok megsértése Kelet-Közép-Európában 1971 és 1988 között az Amnesty International publikációinak tükrében

Főszerkesztő: Tóth István • Szerkesztik: Aáry-Tamás Lajos, Gyurcsik Iván, Király András, Klein András
 Tipográfia és tördelés: Heltai Csaba és Heltai Ákos • Szerkesztőség: 1117 Budapest, Orly u. 2/B, Tel./fax: 166-8347
 Levélcím: 1462 Bp., Pf. 771 • Kiadja: Pro Minoritate Alapítvány • Készült az Arzenál Nyomdában • ISSN 1216/9927

Internet-cím: www.hhrf.org • E-mail: 100301.1467@compuserve.com

A címlap és a hátlap Tóthpál Gyula Zene című fotójának felhasználásával készült.

A lapban olvasható cikkek nem feltétlenül egyeznek meg a szerkesztőség véleményével

Folyóiratunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Tartalom

Határokon túl

Popély Gyula

A felvidéki magyarság autonómiatörekvései a két világháború közötti Csehszlovákiában 4

Emberi jogok

Dobó Gabriella

Az emberi jogok megsértése Kelet-Közép-Európában 1971 és 1988 között az Amnesty International publikációinak tükrében 13

Műhely

Eiler Ferenc

A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere 64

Ferencz I. Szabolcs

Alapszerződések és kételyek 91

Bodó Barna

Lokalitás és érdektagolódás 116

Balkán

Jonathan Sunley

Kis háború Albániában 128

Vélemény

Szigetről szárazföld felé

Interjú K. Lengyel Zsolttal 142

Szemle 162

Számunk szerzői 186

Summary 187

Bodó Barna

LOKALITÁS ÉS ÉRDEKTAGOLÓDÁS

*Amikor körülöttünk minden megváltozik
nekünk is meg kell változni,
hogy semmi ne változzon.*

TOMASO DI LAMPEDUSA

Nem az ember van az idők felett, hanem a szegény ember az idők alatt.

A poszttotalitarista időszak mindennapi élményét megfogalmazó állítás – ha rangsornak a politikai viharok mai hullámverésében egyáltalán helye van – legigazabb ott, ahol a nemzeti kommunizmus nyűgétől szabadulni alig tudó országban a centrum-periféria-tengely legvégén található falusi közösség etnikailag és vallásilag kisebbségi polgára áll, aki a szórványlét napi keserű piruláját is lenyelni kényszerül. Esetünkben a hátrányhalmozás egyetlen hiányzó eleme – az általános szegénység. Ugyanis a térség, amelyre dolgozatom és az általa bevezetett kutatás vonatkozik, a – Romániában – gazdagnak mondott Bánság.

Giddenstől való megállapítás: a jövő tőlünk függ.

Ezt kellene éreznie polgártársunknak városban, a többségi hatalmi elit tagjaként éppúgy, mint világvégi kisemberként. Helyette azt érzi, müncheni tettet vár el tőle kora, csakhát a gondokban üstöke odalett...

Nemcsak ez lett oda. Keresgéljük kifejezéseink fogalmi töltetét is. Polgárunknak modernizációt kínálnak a politika gömbjében, de mire felszolgálják a társadalmi kö-

zös asztalnál, lesz belőle identitásválság, etnikai szembefeszülés, általános értékválság és lokális szerepzavar. Tótágast álló világunk múltból átmentett magyarázata: a központ jól akarja, csakhát a jó szándék az értetlenség miatt gellert kap. Ez bizony a paternalizmus stigmája. Neki ilyen a természet. Nem a kisembernek, aki inkább figyel – mi mást tehetne! –, és igazságokkal ismerkedik. Azzal például, hogy a demokráciát stabilizálni képes kapitalizmus megteremtésének olyan társadalmi ára van, amely legitimációs zavarokat teremt, és akár megkérdőjelezheti a demokratizálódás folyamatát.

Világvégi polgárunk, ezen a ponton, ha végképp fel nem adja, rádöbben, meg kell értenie, mi által és hogyan érhetné el, hogy jövője némiképp tőle függjön.

Törésvonalak mindenütt

A posztkommunista térségben elindult demokratizáció tartósságát, mélységét és erejét illetően figyelmeztet Lipset, hogy a modern demokrácia létrejöttének feltétele nem csupán a polgár és a polgárosodás volt, hanem a reformista munkásmozgalom is.¹ Társadalmi kísérletek kudarcra teszi indokolttá a kérdést: a demokrácia képes-e másfajta, az északnyugat-európai kultúrkörtől különböző kultúra talaján a túlélésre? Térségünkben a külső minta szerinti de-

mokratizálással kapcsolatos zavarokat és kételyeket akkor lehetne leküzdeni, ha gazdasági fellendülés és növekvő jólét igazolná a kialakítandó rendszert. Tovább bonyolítja a képet, hogy a mintául szolgáló demokrácia országokban az államok és nemzetek bizonyos szintű konszolidációja valamint a többség-kisebbség viszonyának relatív és fokozatos rendeződése megelőzte a választójog teljes kiterjesztését. A szabadabbá váló választások bevezetését követően a demokrácia a primér identitások – kultúra, nyelv, etnikum – szerinti többség uralmának megvalósítási igényével jár együtt, az intézményesített kisebbségi vétők hiánya autoriter kormányzási formák előtt nyithat utat.

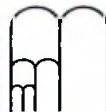
Ugyancsak Lipset figyelmeztet arra, hogy a demokrácia alternatív politikákat kínáló és egymást bíráló erős pártokat igényel. Ez viszont feltételezi a társadalmi érdekek konzisztens és pragmatikus ideológiák általi megjelenítését – ami a térség országokban, elsősorban a civil társadalom fejletlensége miatt, egyelőre csak óhaj.

A társadalmi szembenállások által kialakított törésvonalak közül kettő, S. Rokkan szerint, a nemzeti forradalommal, vagyis a nemzetállamok kifejlődésével kapcsolható össze, kettő pedig az ipari forradalom nyomán állt elő.² Az első a domináns nemzetépítő elit és a domináns kultúra hordozói, illetve az etnikailag, nyelvilag vagy vallásilag alávett helyzetben lévő csoportok közötti törésvonal; a második a központosító, homogenizáló és standardizáló nemzetállam és a hagyományos jogokat birtokló egyház közötti; a harmadik a mezőgazdasági érdekek, illetve a kereskedelmi és ipari érdekek közötti törésvonal; az utolsó pedig a tulajdonosok, illetve a tulajdon-nélküliek közötti.

Rokkan a szembenállásokat kétdimenziós koordinátarendszerben jelenítette meg, a vertikális területi tengelynek egyik pólusa a centrumot, a „nemzeti elitet” és az azon belüli ellentéteket, az alsó pólus pedig a perifériát, a lokális ellentéteket jelöli. A vízszintes, funkcionális tengely egyik végén a társadalmi-gazdasági helyzetből eredő érdekellentétek és eloszlási konfliktusok kapnak helyet, a másik végen a mi-ők szembenállásból, a csoportazonosságból eredő kulturális konfliktusok. Érdeemes volna Rokkan történelmi érvelését végigkövetni, mely korra milyen szembenállás volt a jellemző; általános megjegyzése, hogy a konfliktusok általában mindkét dimenzióból elegendőnek tényezőket.

A demokratizálódási folyamat kezdetén általában a területi és kulturális ellentétek tevődnek egymásra. Rokkan hazai, norvég példája: a rendi tudatukban erősödő, hagyományait védő parasztok, tehát a vidék szembefordult a fővárossal, a polgárság rájuk kényszerített normáival. A modernizáció iránya, Rokkan szerint: a területi-kulturális törésvonalakat a gazdasági érdekek törésvonala szorítja vissza. Szakmai kérdések válnak elsőrendűekké, miközben a kultúrharc teret veszít. Ennek ellenére Rokkan és Lipset közös munkájukban kifejtik, hogy „a területi ellentétek korlátot szabnak a nemzetépítésnek. A növekvő nemzetállam kialakította az egységesítés egy sor intézményét. A nemzeti bürokrácia terjeszkedése lényegében területi ellenléteket eredményezett”.³

A francia Demokrácia Alapítvány elnöke, Guy Lardeyret szerint Kelet-Európa legtöbb országában a demokráciába való átmenet sikere azon fog múlni, hogy képesek

lesznek-e az államot a gazdasági és társadalmi élettől elválasztani, és a döntéseket az állampolgárokhoz legközelebb álló szinteken meghozni. Elemzők viszont arra is figyelmeztetnek: a mindent elöntő korrupció és mindent veszélyeztető maffia társadalmi átmenetnek mondott garázdasága idején egyre inkább az erős államért, mint ellene kellene fellépni.

Miként írható le Románia helyzete a geopolitikai, geoökonómiai és geokulturális összefüggéseket együttesen vizsgáló elmélet segítségével?

Egyszerre, egymásra torlódva jelentkeznek mind a négy rokkani törésvonal mentén a szembenállások. 1990 után nincs – nem jelentkezhetett – egy elfogadott, hiteles domináns elit, amely a roppant társadalmi árat követelő fordulat után a nemzetépítő szerepet elvállalhatta volna. Még olyan erőteljes szembenállások sem alakulhattak ki a kommunizmus–antikommunizmus vonalán, amilyenek a szomszédos országok bársonyos forradalmi nyomán létrejöttek. Az antikommunisták hiába érzékelték idejében a veszélyt (lásd az 1990. márciusi Temesvári Kiáltványt), a politikai színpadot uraló régi politikai elit jelentős, nyomasztó többséget eredményező hányada demokratikus választással mentette át magát az új hatalmi struktúrákba. Ez az elit elutasította mind a lényegi modernizációt, mind a valós demokratizációt. Politizálása kulturális, mivel problémamegoldó képessége rendkívül alacsony, főleg a morálra, olyan kérdésekre vonatkozott, amelyek társadalmi alkut, közmegegyezést nem eredményeztek. A polgár számára nem válhatott világossá, egyértelművé a politikai tét. Viszont a kelletnél is jobban elősegítette a társadalom

oszloposodását, olyan elkötelezettségek kialakulását vegyes etnikumú területeken – a marosvásárhelyi véres események szabadjára engedésével –, amelyek az élet minden szférájában erőteljes mi-tudatot követelnek meg, kialakítván a normális társadalmi kommunikációt megakadályozó mi-ők szembenállást az etnikai határvonalon.

Mivel a kiprovokált etnikai álkonfliktus áthatotta a közéletet, konzisztens programok versenyztetése helyett a politikai pártok nemzetféltésben versengtek. A mindent elborító nemzeti diszkurzus alapján és miatt a választó magára marad: alternatíva hiányában csak a politikai bíráló eszközével élhet, pozitív pólus, igazi támogatottság nem alakul ki. „A(z) etnikailag) súlyosan megosztott országokban – Szlovákia, Bulgária, Románia és természetesen a korábbi Jugoszlávia – a demokrácia lassabban vagy egyáltalán nem jutott előre”, állapította meg Donald Horowitz amerikai politológus 1994-ben.⁴ És a folytatás: „hogya a demokratizálódás megindulhasson, a régi rendszernek vagy bele kell egyeznie, vagy meg kell változnia.”⁵

Az 1991-es földtörvény eredményeképpen mintegy öt millióan váltak földtulajdonosokká. Megjelenésük összezilálta mind a mezőgazdasági-ipari, mind pedig a tulajdonosok és tulajdon-nélküliek közötti funkcionális szembenállás erővonalait. Ami pedig a centrum–periféria-viszonyt illeti, szintén morális, emocionális tényezők-höz kapcsoltan jelentkeztek az idevágó kérdések: a nemzetközi integráció ügye – „nem áruljuk ki az országot” –, a(z) anya)nemzeti felelősségvállalás dilemmája – „a román területeket egyesíteni kell, bármi történjék is” –, a decentralizáció szükségessége – „ha a

székelyek helyi jogokat kapnak, mi lesz a megyéikben élő románokkal?!”

Fél évtized telt el, míg az első pártok hangot váltottak, majd – 1996 őszén – valami egészen egyedi jött létre. Egy olyan koalíció került kormányra, amelynek tagjai: a tradicionalizmus jegyében politizáló parasztpárt, a társadalmi igazságosság értékeit vállaló (szociál)demokrata párt, a nyugati szellemet talán a leginkább meghonosítani kívánó liberális párt és a kulturális politizálásra kárhoztatott magyar érdekképviselő. Teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy a koalíciós partnerek egymás mellett és ugyanakkor immár ellenében is karakteresebben megfogalmazzák politikai kínálatukat. Ez persze aligha lesz elég egy újabb választási sikerhez.

Lokalitás – merre vagy?

Wright Mills a helyi társadalmakról elsőként szólván⁶ a kisvárosok világára figyelmeztet, a régi és az új felsőbb osztályok politikai megnyilvánulásaira, azon céljukra, hogy lerombolják a New Deal politikai irányzat törvényhozási eredményeit. Hatalmi építmény mivolta mellett, következtet Mills, ez a világ hierarchikus, a csúcán klikkek, amelyek a helyi felsőbb osztályok tagjaiból állanak. Meggondolkoztató, mitől (helyi) társadalom az, ami központi, országos hatalommal helyezkedik szembe. Ami a központi hatalomnak ellentéte, miért nem helyi hatalom?

A. Gergely András figyelmeztet arra, hogy a helyi társadalommal kapcsolatosan van elég félreértés,⁷ maga a fogalomhasználat is bizonytalan. Böhm Antal helyi politikáról beszélne szíve szerint,⁸ amikor

lokalitásról szól, csak hát hol van itt Északnyugat-Balkánon a helyi politika, amikor minden „igazi” ügy a központban dől el. Agyonpolitizált világban a helyi kenyérhelyzet is politikai kérdés – pedig mitől volna az! S ahol politika „történik” – ott vezérek „születnek”. Csakhogy a lokalitásnak, a vidéki közösségnek nem helyi hatalomgyakorlókra, akaratervényesítőkre van szüksége, hanem olyan valamire, ami tagjait az alárendeltségből kimozdítja, érdektagoló, kezdeményező szerephez juttatja. Schumacher szerint a kicsi azért szép, mert „a kis egységekbe szerveződött emberek jobban gondját viselik a maguk földdarabjának vagy más természeti forrásnak, mint a névtelen vállalatok vagy a nagyvárosi hó-bortban szenvedő kormányzatok.”⁹

A hagyományos értékek helyett és mellett korunkban újak jelentek meg – ökológiai egyensúly, globalizáció, decentralizáció –, s mivel hatalmi szóval demokrácia nem hozható létre, „a helyi társadalom – és a helyi elit – kulcsszerepet játszhat a demokrácia megteremtésében és az állampolgárok demokratikus szocializációjában”.¹⁰

Igazi neve sincs még, de szerepe óriási. Elvben.

A lokális társadalmi csoportok – újabb megnevezés – bárminémű diszkriminációs politikával szemben megfogalmazzák hatalomkritikájukat. A formális helyi hatalom az önkormányzatiság jegyében fog, és jelenti be szuverenitás-igényét. De ettől függetlenül létezik önálló cél- és értékrendszer, valamint erős helyi érdekszféra. Magyarán: területi elvű identifikáció. Ami bár választható, s nem örökölt köteletség, mint a társadalmi szerkezetből adódó – rokon, szomszédi – kapcsolatok őrzése, mégis

csak egymást követő nemzedékek ad(hat)ják át az identifikáció mintáit. Előbb a helyi közösség és ennek a „mi-tudata” létezett, majd ez alakította ki, a reprezentációs kényszer hatására, a helyi társadalmat.¹¹ Ennyiből is láthatni, a helyi nem a makrotársadalom kicsinyített mása.

A helyi társadalom közvetítő közeg az egyén és a nagy társadalom között, miközben napjainkhoz közeledve mind több jogosítvány és szerepkör kerül helyi szintre. A közösség egyszerre eszköz és cél, politikai megjelenítője pedig a lokalitás jogi forma (keret) és szimbólum(készlet). A kívülről jövő megkülönböztetésre, a fennálló társadalmi, politikai, uralmi viszonyokra a lokális szféra válasza az önmegkülönböztetés. A lokális határait a hatékony kommunikáció és identitástudat hagyománya jelöli ki.

A helyi társadalom önképe az általánossal szemben tételeződik, opponáló öntudat. A központi akarat miatt sérült érdekek okán, a hierarchikus alárendeltség ellenében jön létre, horizontális szerveződésként. Egy ilyen ellentétviszony hierarchikus társadalomban elviselhetetlen. A társadalomlélektan lokalitásképe találkozik a településtudományok autonómia-elvével.

Melyek a helyi identifikáció tényezői? A szubjektív-tudati elemek a hagyomány, a közösségi kötelékek rendszere, objektívak a gazdasági potenciál, a település típusa. Mindezek a mi-tudat erősségét határozzák meg, közvetve pedig az opponáló öntudatét. Szintén objektív tényezőként jelennek meg a demográfiai szokások, illetve az önkormányzatiság jellege. Az egész együtt adja meg a vonzás mértékét, erejét.

A helyi közösség erejét befolyásolja még

a helyi társadalom milyensége, a más közösségekkel kialakított érdekkapcsolatok, a rendelkezésre álló eszközök együttese, valamint a helyi érdekháló, amely felerősítheti, de ki is olthatja az egyes érdekek mobilizáló erejét.

Szóval, modernizáció

Aki ad magára, legyen politikus vagy kis-közösség törekvő tagja, társadalomtudor vagy a közművelődés munkása, közíró vagy közolvasó – aki ad magára, modernizál. Illik. Kell. Divat. Menő, de még inkább: működik.

Pedig dehogyis működik.

Filozófusi állítás: „a modernizáció mindig is a viszonyok kiegyensúlyozott fejlődését, a szellemi és ezzel együtt a közös szadadság erősödését, a közös élet, valamint az anyagi létformák viszonylag szilárd javulását és szélesedését jelentette.”¹² És Tordai Zádor, akitől az idézet való, magyarázattal is szolgál: a folyamat azért ilyen, mert az emberek élete csak ilyen viszonyok között lehet nyugodt. Újíteni kell, átfogó, de nem külső kényszer vezérelte átalakítás szükséges. Ez pedig olyan közszemléletté váló gondolkodás kibontakozását feltételezi, mint amilyen egykoron megnyitotta az utat a modernség és a modernizációk előtt.

Jöjjön előbb létre a közszemléletté váló új közgondolkodás, majd következik az, ami kiegyensúlyozott fejlődést eredményez. Mintha a tojás-tyúk dilemma újabb esete előtt állnánk.

Eszmei-morális megújulás kell és társadalmi reform. Sorrendiségről igen nehéz szólni, ha elfogadjuk Habermas fogalomér-

telmezését, miszerint a modernitás egymást erősítő, kumulatív folyamatok együttese, egyszerre fejleszti a termelőerőt és demokratizálja a hatalmat, szélesíti a szabadságjogokat és szekularizálja a közösségi és személyes értékeket, párhuzamosan teremti meg és terjeszti ki az urbánus életformát.¹³

A felvilágosodás eszmerendszerében a modernitás – miközben az egyént kívánja felszabadítani a hagyományok kötelékéből – célja az állampolgári részvétel az egyenlőség elve alapján működő társadalomban. A modernitás antiliberális alternatívái jobb- és baloldali totalitarizmusok formájában a liberális társadalom helyén utópiát kívántak erőszakkal megvalósítani. Jobbról elutasították a liberalizmust, a szocializmus ennek ellentmondásait akarta kiküszöbölni egy „valóban” szabad társadalom megteremtése érdekében.

Miközben a jobboldali totalitarizmusok rövid életűek voltak, a baloldaliak hosszan fennmaradtak, nem utolsósorban azért, mert az egyenlőség eszméjét helyezték szembe a liberalizmus által preferált szabadságeszmével. A mindenütt jelen lévő szociális kérdéssel nehezen bírkózik meg a liberalizmus, ugyanis az egyén szabadságával együtt nem valósul meg szükségképpen szociális biztonsága is.

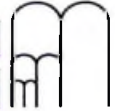
A modernitás ideológiatörténete a folyamatot opponáló konzervativizmus és a szabad társadalmat megvalósítani kívánó liberalizmus közötti viszony története is. Bár figyelemmel kell lenni a szabadságnélküliség demokráciájára is, amikor a szabadság örve alatt a többség radikális elnyomást érvényesít.

Századunk elejére, jelzi Vajda Mihály,¹⁴ a liberalizmus szinte végső győzelmet aratott

a konzervativizmus fölött. Ezenközben a szociális kérdést zászlajára tűző szocializmus egyre erősödik, mikor konzervatívok, mikor liberálisok alkalmi partnereként. Százegynéhány éve állapította meg Tocqueville: az egyenlőség – egyelőre – vonzóbb, mint a szabadság.¹⁵ A liberalizmus és a totalitarizmus harca nem a nemzeti társadalmakon belül, hanem közöttük zajlik. A nemzeti lét eszmei közterein ideológiai ütközésekre sokáig nem kerül sor.

A baloldali totalitarizmusok eltűnéséhez világossá kellett válnia, képtelenek ígéretüket beváltani, és a nagyobb egyenlőséget megvalósítani. Az egyenlőség szenvedélye fölött győzött a szabadság racionalitása. Ez jellemzi 1989-et Közép-Kelet-Európában. Fukuyama híres-hírhedt esszéje nem mond mást, mint azt, hogy a modernitásértékek – egyenlőség, humanizmus, emancipáció, szabadság, felvilágosodás – megvalósításának feltétele a szabadság, pontosabban a kötöttségmentesség.

A nemzeti kisebbség társadalmi entitásként a modernizáció szülötte. Ugyanis Kelet-Közép-Európában a modernitás szabadságeszménye akkor jelentkezett, amikor az államhatárok még igencsak változásban voltak. Az etnikai és történelmi államhatárok eltérései miatt a modernitás motorjává váló nemzeteszmény nem a szabadság, illetve az egyenlőség folyamatait vitte előre. Ez az eltorzult modernitás határozza meg csaknem napjainkig a térséget.¹⁶ Ezért a kisebbségi közösség – szinte megszületésének pillanatában – a lényegét illetően szembekerült a modernitással, hiszen a térségi modernitás totalizáló és asszimiláló hatását a közösségi tudat vonatkozásában érezte, ahol a nemzet éppen a folyamat

nyertese volt. Emiatt a kisebbségi a modernitást aligha értékelheti tárgyilagosan.

Minden veszve volna?

Az új társadalmi mozgások – így Nilüfer Göle¹⁷ – kiterjesztik a politika határát olyan kategóriák irányába, mint etnikum, természet, nem, vallás. Korunk tiltakozó mozgalmainak közös vonása az önazonosság fontossága. A mai modernitás mércéje már az, mennyire tudja elfogadni a jelzett különbözőségeket. Ennek elvi alapja is van, márpedig az, hogy a társadalom működésének egyik feltétele a kisközösségek léte, amelyek a pozitív szabadság gyakorlásának a terei. Tocqueville, idézett munkájában, mindmáig érvényesen állapította meg: a törvények és az erkölcsök tiszteletének a záloga a közösségi szellem.

A térség jövőjének a záloga alighanem a kisközösségi erők kiegyensúlyozott jelenléte.

Civil a szféra

Hiánycikk a bizalom.

A bizalomraméltóság alapja a megismerés. A tapasztalat. Illetve az igazolt kiszámíthatóság. A mai társadalmat működtető mechanizmusok annyira bonyolultak, nemhogy kontrolljukra, de igazi megértésükre is nehezen vállalkozhat a be nem avatott. Az egyes ember számára, mindennapi látószögéből ezek a mechanizmusok láthatatlanul működnek.

Illetve működnek, ahol működnek.

A poszttotalitarista térségben alig, semmiképpen sem annyira, hogy megfeleljen a bizalom küszöbértékének. A bizalomhiány miatt a döntések pszichikai terhe sokkal nagyobb, állítja N. Luhmann, mint a normálisan működő társadalmakban. És itt

nincs szó személyek iránti bizalomról, az adott struktúra a címzett.¹⁸

A bizalom hiánya nem elutasítás. Nem azonos Konrád György diagnózisával a nyolcvanas évek elejéről, amikor a diktatúrák természetéről így ír: „A fennálló hatalom és a független reflexió néz egymással farkasszemet. A végrehajtó és az alkotó, a cenzor és a művész.”¹⁹ Bár nem az önmagát szolgáló független gondolkodás és az állami – brutális – bürokrácia egymásnak feszüléséből fakad a mostani bizalomhiány, nem is független tőle. Nem, mert az átmenet során megváltozott intézményi keret a demokráciának csak környezete és lehetősége. Ugyanis a demokrácia lassan hatol be a szokásokba, a véleményekbe, a formákba, a társadalmi lét megannyi részletébe.²⁰ Az intézményi változások szükségszerűen előzik meg a politikai kultúra átalakulását. Bár Claus Offe szerint a „demokrácia és a politikai rend államcentrikus koncepciójának következményeként (...) az elit egyes részei olyan politikai elveket fejlesztettek ki, amelyek a demokratikus állampolgárt úgy jellemzik, mint aki határtalanul lojális és hűséges a fennálló rendelkezések iránt”,²¹ szinte általánosnak mondható – a korábbi túladagolt paternalizmus és a privát szféra határainak tiszteletben nem tartása miatt – a bizalmatlanság az elit és az állampolgárok között.

Éppen Konrád Györgynek az *Antipolitikában* kifejtett nézeteire utal Michael Walzer figyelmeztetése, hogy a civil társadalom nem minden. Elfogadjuk, vagy sem – az államot félresöpörni, szolgálatáról lemondani nem lehet.²² A civil társadalom nem lehet az állam alternatívája. A lojalitás, az állampolgárság eszméje, a politikai

kompetencia, a tekintély tisztelete és a beléje vetett bizalom folyamatosan, időről időre újratermelődnek az állam és a civil szféra közös erőterében. A túlzottan beavatkozó állammal szemben az egyesületi szféra fellép, de az állam nem – lehet – a civil társadalom üres kerete. Másrészt pedig a magára maradó civil szféra, állami struktúrák hiányában, egyenlőtlen hatalmi viszonyokat termelne ki – annak ellenére, hogy a legitim civic government gondolata már Lockenál felbukkan. A civil szféra által tagolt és megfogalmazott álláspontok olyan jelzések, amelyeket a hatalomnak önérdéke figyelembe venni. Mindkét félnek szüksége van a másik szolgálataira.

És a térségben a felnövekvő demokráciák nem találják a szükséges egyensúlyt. Nem az a fő baj, hogy új konfliktusok ébrednek a térség országaiban, hanem az, hogy kialakult a civil szféra ismételt – vesztélyhelyzetet teremtő – szerepfosztása.

A totalitarizmus a társadalmi élet totális politizálása révén depolitizálta azt. Előbb lehetetlenné tette, a releváns döntések szűk körben történő meghozatalával, a közéleti felelősségtudat kialakulását és gyakorlását, vagyis depolitizált. Az így kialakult helyzetben viszont megkövetelte a – formális – politikai szerepvállalást. Az átmenet beálló legitimitáshiánya viszont nem a civil szféra felé tolt a közérdeklődést, illetve a mozgósítható energiákat, hanem a kialakuló pártpolitika irányába. A civil társadalom teret vesztett, még mielőtt helye és szerepe igazából nyilvánvalóvá válhatott volna.²³ Ismét M. Walzert idézve: „A civil társadalom teljesítményét annak alapján lehet elbírálni, hogy polgárai képesek-e a maguk és a hozzájuk közel állók érdekeit tágabb összefüg-

gésben mérlegelni, valamint munkálkodnak-e egy olyan politikai közösség és közhangulat érdekében, amelyek az egyesületi élet biztonságát és fejlődését képesek szavatolni.” Eszerint az egyesületi tagsággal járó elköteleződés a lényeg, a valahová tartozás lehetősége, illetve gyakorlata. A civil társadalom programja kínálja fel az energiákkal feltöltő otthonosság érzését.

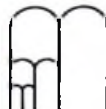
A közéleti, jogi és demokratikus folyamatok, a kényszerek és követelmények ismerete vezet el a demokratikus politikai kultúra kialakulásához. Ahhoz a kultúrához, amelyet nem annyira intézmények, mint mozgalmak alakítanak. Nem a pártok politizálása, hanem az egyesületi szféra kínálata.

Mindez érvényes, természetesen, kisebbségi környezetben is, ahol az etnikai dimenzió felülírja az alapfolyamatokat.

Kettős kötésben

Identitásból nincs hiány.

Nem az utca embere nyilatkozik meg eképpen, hanem a szakma művelője állítja ezt. Igaz, elméletre érti: megannyi identitáselmélet, ugyanannyi jelentéssel. A pszichológia én-hangsúlyú identitáselmélete szerint az én és az identitás, azonosságtudat jelentésű, rokon értelmű szavakként akár felcserélhetők egymás között. A szociológia helyzeti (szituatív) identitáselmélete elutasítja a tartós, helyzetfüggetlen azonosságtudatot, ugyanis a konkrét helyzettől függően jelentkező önmeghatározásnak tekinti. A szociológia értelmez egy másik, strukturális identitást is, miszerint az önazonosságot történelmileg és társadalmilag adott szerepminták teszik lehetővé és kényszerűvé, eképpen pedig szilárdnak tekinthető.

A sok akkor is kevés, ha teóriáról van szó. Az identitásról való tudásunk bizonytalan, a vázolt elméletek alapjául szolgáló társadalomfilozófiai koncepció szerint a személyiség és a társadalmi viszonyok kölcsönhatása nem értelmezhető.²⁴ Ezt a vélemerényt ütköztetni kell azokéval, akik szerint Nyugaton a „láthatatlan lázadása”, az etnikai reneszánsz azért következett be, mert a konfliktuskezelésre alkalmatlan központi apparátus nem tudott mit kezdeni a társadalom új jelenségeivel, azokkal az azonosulási energiákkal, amelyek szinte előzmények nélkül törtek fel a rendezettnek hitt világban. Elméleti kérdésként, idevágóan, ott van a megbomlott osztályszerkezet és az elmaszatolódott rétegződésmo-dell. Ugyanekkor, a nyolcvanas évek derekán a Gombár–Lengyel-páros azt jelzi, hogy Keleten szükséges az azonosulási energiák leképezése és a reformba való beépítése.²⁵

A nyolcvanas évekből idézhető statikus definíció: az identitás olyan pszichikus képződmény, amely az egyén számára szilárd, tartalmilag jól definiálható pozíciót biztosít a szociális rendszer bonyolult hierarchiájában (Krappman). A. Gergely Andrásnál dinamikus meghatározást találunk: az identitástudat az egyén társadalmi reprodukciójának, szocializációjának és a társadalmi totalitás részrendszereinek valamelyikéhez kapcsolt magatartásnak, szerepeknek átélt programja.²⁶

Minden embernek annyiféle identitása van, ahány társadalmi csoporthoz tartozik, ahány strukturális szint és vonatkoztatási keret révén azonosul másokkal. Ezen, a Pataki Ferenc által idézett állítás, a fentiek értelmében, megkérdőjelezendő. Ha igaz volna, nem csodálkoznánk az alábbi megnyi-

latkozáson: „amikor kicsi voltam, magyar voltam...” Ezt különben egy gátaljai gyermek mondta 1996 őszén, teljesen őszintén. És elméleti szempontból helyesen, mert: mindenkinek tudnia kell, hova tartozik.

A mi és ők közötti különbségtétel készítése állítja szembe az önismeret energiáit a társadalmi tagoltsággal, feszültségekkel. Az identitás motivációs rendszer is, az életmódot túlélésre állítja be. Forrásai a kulturális hagyomány, a mentális örökség, az antropológiai sajátosságok, a gondolkodás és a viselkedés momentumában jelen lévő mérvadó tartalmak.

A cselekvések identitásjelzőkké válnak, áthatják az interakciókat és a kommunikációkat. Nem kell ilyenkor azonnal hazafiságra, idegengyűlöletre, a vér szavára való hivatkozásra, a területhez való ragaszkodásra gondolnunk,²⁷ bár sok példa ismert arra, hogy nemzetileg homogenizáló keretben kis létszámú etnikai csoportokat az erők legyűrték.

A „közösségi” társadalmak kínálata identitáskeretek, el egészen a rendi társadalmakig, döntően a veleszületettség tényeire épültek. A kiemelkedés, a státusváltás nem volt teljesen lehetetlen, de uralkodói önkény kellett hozzá. Az etnikai csoportokban a tagság születés révén érhető el, miközben a nemzeti csoport tagsága megszerezhető. Ez a fejlődés a polgárt állította a középpontba.²⁸ A nemzeti hovatartozás egységesen elismert bázisán a különbözőségek megvallhatók, ez még nem jelent okvetlenül veszélyt. Ez Európa északi és nyugati országainak a modellje. A térség országai a nemzetalakítás folyamatában nem rendelkeztek egységesítő fővárossal, megfelelő állami apparátussal, egységes

gazdasággal és politikai kultúrával. Ezért kellett mélyebbre visszanyúlni és lett a nemzeti sajátosságok hordozója a nép (Volk), amely tisztábban őrzi a nemzethez való tartozás „igazi” értékeit, a nyelvet, a népszokásokat.

A különbség tehát: a modernizáció vezérszeméje a Rajnától nyugatra a területiség, tőle keletre a nemzeti eszme. Eredmény a kétféle nemzet. Szintén Csepeli megállapítása: államnemzet és kultúrnemzet között nem az asszimiláció akarásában, hanem az asszimiláció képességében van különbség.

A kultúrnemzet azonosságtudatához igényli az ellenségképet, s ezt szolgáltathatja a közösségében fellelhető asszimilálódott etnikum, avagy ellenkezőleg egy olyan, amelynek megnyilvánuló különbözősége hordozza a veszélyt.²⁹

A térség paradoxona: nemzetállamai nem államnemzetek államai, hanem kultúrnemzeteké. Az államnemzet az állammal születik meg egyszerre, ezeket kultúrnemzeti fejlődés előzte meg. Ebben a közegben jelenthet politikai programok hordozta előnyt az etnikai hovatartozás.³⁰

Az etnikumközi kapcsolatok szerepe ilyen társadalmakban roppant fontos. A „mi” és „ők” típusú szembenállások, a saját-idegen kapcsolat szerepe más-más a többség-kisebbség demográfiai arányszámainak a függvényében. Szórványban az identitás nem fókuszálódik olyan erősen a különbözőségekre – „mi nem vagyok” –, mint ott, ahol a kisebbség helyileg jelentős tényező. Minél inkább aszimmetrikus a viszony – lásd szórvány – szerkezetileg, annál kevésbé gerjeszt konfliktusokat,³¹ ami behatárolja az asszimiláció lehetséges pályáit. A formális igazodás gyakori velejárója és

végző formája a nyelv váltás. Ez nagy mértékben függ a helyi elit gyakorlatától. Bíró Zoltán szerint a romániai magyar társadalom az identitás két területét támogatja kiemelten: ezek a segmentary típusú identitás-termelés és a lokális azonosságtudat.

A szórvány ezen belül is külön képlet.

A túlélés vonzásában

Miként közösségek léteznek, létezik közösségi önérdék is.

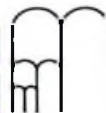
A társadalmi, illetve politikai asszimilációk századának kérdése: milyen közösségek milyen önérdéke? Korunk politikai reflexének engedve elsőként az etnikai hovatartozás kohéziós ereje által kirajzolt csoportosulásokra gondolunk, azokra, amelyek vonatkozásában a korlátozó ellenérdekek valamilyen formában a szabadság, a jogrend, az egyenlőség és az emberi méltóság elleni merényletnek minősülnek.

A geopolitikai értelemben vett élettartományok olyan meghatározott, helyi érdektételek, amelyeket az autoriter politika kisorsajátított, külön entitásként figyelembe nem vett. Ezek kiszabadítása a létező-örökölt keretből nem egyszerűen politikai-jogi kérdés, hanem a politikai kultúráé is. Egyszerre demokratizációs és modernizációs kihívás.

A kisebbségi társadalom kutatói érdeklődésének egyik nagy kérdése az etnikai lokalitást, a falusi társadalom etnikai más-ságát illetően fogalmazható meg. Ugyanis igazat szól A. Gergely András: a közösségként tételeződés adja a legfőbb erőt és a politikai küzdőképességet.³²

Mekkora az életereje a szórványnak?

Melyek a kisebbségi kisközösségek túlélési esélyei?

Politikai kultúra kérdése is ez. A tények valós ismerete befolyásolja a vitalitást, amelynek jelentős szubjektív dimenziója is van. Egy 1992-es, a poszttotalitarista térség országaiban végzett vizsgálat szerint a legoptimistább ország akkor Románia volt, a javuló és romló tendenciák közötti 46 pontos különbséggel az előbbieik javára.³³ Magyarország a pesszimisták között volt az első, – 37 pontos különbséggel a romlást várók javára. Reális-e a Románia esetében megnyilvánuló bizakodás adta életerő? Téves helyzetmegítélés is lehet életerő forrása, a kikerülhetetlenül jelentkező kérdés viszont: mit hoz a valósággal történő szembesülés?

A politikai törésvonalak léte és mibenléte a meghatározó. Amennyiben a centrum–periféria-tengely mentén jelentkező konfliktusok kulturálisak, a kisközösség nem sok jóra számíthat, értékválasztásait nem annyira közvetlen társadalmi környezete határozza meg, mint azok az üzenetek, amelyek a kulturális politizálás velejárói. Kérdés, milyen társadalmi üzenet írja felül a helyi – a másságot általában elfogadó – tapasztalatot, s juttatja a kisebbségi polgárt abba a helyzetbe, amikor anyanyelvét már nem tekinti megőrzendő értéknek? A nemzeti identitást spontán módon megélőket a hordozott jelenség tömegközönségként szokás meghatározni, akiknek aránya a társadalomban 90-95 százalék körüli. Szórványban kisebb ez az arány.

Miért képtelen e téren is megnyilvánulni a lokalitásra jellemző opponáló öntudat?

Itt a kérdésbe foglalt állítás is kérdés tárgya.

Az értékek eróziója a biztonságot jelentő

igazodási rendszer fellazulására, majd funkcióvesztésre vezet. Ilyenkor áll be a társadalmi anómia. Kiből és milyen helyi mintaadó réteg alakul(hat) ki? Az értelmiség – amennyiben létezik – képes-e teljesíteni társadalmi mintaadó funkcióját?

Milyen a diktatúrából kibontakozóban lévő helyi közösségek érdektagoló képessége? A területi identifikációra alapozó érdek megjelenítés teheti konzisztenssé az opponáló öntudat megnyilvánulásait. A helyi közösség tematizációs képesség hiányában csak lázadásra képes. Lázad kiszolgáltatottsága ellen. A politikai kultúra kérdése ezzel átvezet a civil szféra tereire: milyen a helyi közhangulat, a kialakuló helyi háló létrehozza-e az otthonosság energia-forrásait?

Kiemelkedés, státusváltás, urbánus életforma... És a kérdés: a mobilitáspályák általában a kulturális hagyomány és mentális örökség ellenében tételeződnek-e?

Végezetül, de nem utolsósorban: a politikaformálásban fontos információérzékenységet ábrázoló úgynevezett Henderson-piramis milyen helyi képletet tár elénk?

Megannyi fontos kérdés a peremlét vesztélyeinek kitett közösségekkel kapcsolatosan. Megválaszolásukat célozta meg – legalábbis részben – a Temes megye kilenc településén végzett, több mint háromszáz családra kiterjedő 1996-os vizsgálat. Megtervezésekor akarva-akaratlanul megtapasztaltuk Wrigley megállapításának – „könnyebb a történelemben a népesség, gazdaság és társadalom közötti szoros kapcsolat meglétét igazolni, mint a kapcsolatok konkrét mibenlétét elemezni, mert az összefüggések nagyon bonyolultak”³⁴ – igazságát.

Jegyzetek

- ¹ Lipset, S. M.: The Social Requisites of Democracy Revisited, 1993; Idézi Márkus György in *Törésvonalak és értékválasztások*, Bpest, 1994. 28.
- ² Rokkan, S.: Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas, *Zeitschrift für Soziologie* (9) 2, 11–128.
- ³ Lipset, S. M.–Rokkan S.: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*, New York, 1967. 1–64.
- ⁴ Horowitz, D. L.: Demokrácia megosztott társadalmakban, *Journal of Democracy*, Beszélő-melléklet, 1994. jan. 13. 3.
- ⁵ Horowitz i. m. 5.
- ⁶ Wright Mills, C.: *Az uralkodó elit*, Bpest. 1972. 34–50.
- ⁷ A. Gergely András: Helyi társadalom – helyi hatalom, *A Hét*, 1990. okt. 11. 3.
- ⁸ Böhm Antal: „Nagypolitika” és lokalitás, In: *Törésvonalak és értékválasztások*, i. m. 469.
- ⁹ Schumacher, E. F.: *A kicsi szép*, Bpest, 1991.
- ¹⁰ Böhm A., i. m. 472.
- ¹¹ A. Gergely András: *Urbanizált méhkas, avagy helyi társadalom*, Bpest, 1993.
- ¹² Tordai Zádor: Mese a modernizációról..., *Korunk*, 1996/6. 8.
- ¹³ Habermas, J.: *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main, 1985.
- ¹⁴ Vajda Mihály: Modernitás és liberalizmus, In: *A történelem vége?*, Bpest, 1992. 91–99.
- ¹⁵ Tocqueville, de Alexis: *A demokrácia Amerikában*, Bpest, 1983. 385.
- ¹⁶ Végel László: Modernitás és kisebbség, *Korunk*, 1996/11. 26.
- ¹⁷ Göle, Nilüfer: Modernitás és moralitás, *Korunk*, 1996/6. 11–12.
- ¹⁸ Pokol Béla: N. Luhmann elmélete a bizalomról, In: *Valóság*, 1995/3. 103–106.
- ¹⁹ Konrád György: *Antipolitika, Az autonómia keresése*, Bpest, 1989, 343.
- ²⁰ Lásd: *Tocqueville* i. m. 260–261.
- ²¹ Idézi Ágh Attila: A politikai kultúra mint ..., In: *Állam és polgár*, Bpest, 1992. 2.
- ²² Walzer, M.: *A civil társadalom fogalma*, In: *Korunk*, 1995/11. 7–8.
- ²³ Romániában az egyesületi szféra jórészt a hatalmi struktúrák függelékének tekinthető. Legfőbb célja, egy tanulmány szerint, a központi politikák befolyásolása. Lásd: *Relatiile dintre autoritatile publice si ONG din Romania*, Studiu FDSC, Bucuresti, 1997. A romániai magyar egyesületi szféra mind létrejötte körülményeit, mind meghirdetett céljait illetően különbözik az általánostól.
- ²⁴ Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosság-tudat*, Bpest, 1982. 190–197.
- ²⁵ Lásd: *Társadalomkutatás*, 1986/1, 112–124.
- ²⁶ A. Gergely András, i. m. 23.
- ²⁷ Gellner, E.: *Ethnicity, Culture, Class and Power*, Idézi: Csepeli Gy., In: *Nemzet által homályosan*, Bpest, 1992. 16.
- ²⁸ Csepeli György, i. m. 18–20.
- ²⁹ Szabó Miklós: Nemzetkarakter és resszentiment, *Világosság* (22) 6. 358–362.
- ³⁰ A világháborúk között Romániában miniszterium hordozta nevében és szolgálta a románosítás feladatát.
- ³¹ Bíró A. Zoltán: Változás és/vagy stabilitás? In: *Változásban?*, Csikszereda, 1995. 33.
- ³² A. Gergely András: Nemzetváltás és identitás, In: *Törésvonalak és értékválasztások*, i. m. 432.
- ³³ A vizsgált országok: Bulgária, Csehszlovákia, Észtország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Oroszország, Románia, Szlovénia, Ukrajna. Lásd: Bruszt–Simon: *The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe*, Bpest, 1992.
- ³⁴ Wrigley, E. A.: *Népszámlálás és történelem*, Bpest, 1973. 29.